

Az epifániától Húsvétig

Georg Kühlewind

„Csak egy értelmetlen világ értelmes egy olyan lénynek, mint az ember. Mert az ember, értelemadó képességeivel, fölöslegessé válna egy értelemmel átjárt világban.”

(N. Hartmann)

A földi születés, legyen az egy idea, egy gyerek, vagy bármi új születése, mindig valami felső és alsó találkozása. Egy inspirált szó találkozása a felé-hallgatással, egy égi ajándék találkozása egy befogadó földi kehellyel. A legnagyobb ilyen születés a Föld történetében a Logosz testté válása, amelynek kezdete Jézus megkeresztelése a Jordán folyóban. Ebben az epifániában a Logosz, Isten fia, összekapcsolódik egy emberi lényvel, és ezzel megteremtí az emberi történet fölfelé mutató szakaszának a lehetőségét – amiből az emberiség eddig még nem sokat valósított meg. A testté válás folyamata három évig tart, és a húsvéti történéssel fejeződik be.

Ennek az utolsó teremtési tettnek az az értelme, hogy elültesse az emberben a továbbteremtés képességének, a teremtés nyolcadik napjának a csíráját, hogy az így nagykorúvá vált ember új értelmet adhasson az értelmetlenné vált világnak. Ehhez a teremtés forrásának, a Szónak, össze kell kapcsolódnia az emberrel, föl kell benne ütnie sátrát, hogy az ember megláthassa a Fiú kisugárzását – dicsőségét. Az Úr megpillantása színről színre, átalakítja az embert, és képessé teszi a legnagyobb adekváció* (hasonlóvá válás) elérésére: az igazi kereszténnyé válásra, a fölemelkedésre a „Krisztus testvére” rangra. Az első lépést ehhez a János evangélium prologusa írja le: „Isten gyermekeitől” „Isten fiaivá”, az „igazaktól”, akik az „igazságosságot cselekszik”¹ azokká, akik az „igazságot cselekszik”².

A keresztelés

Keresztelő János korábbi nemzetségből való. A kereszténység előtti kor embere, aki a legnagyobb azok között, akiket asszony szült, de akinél nagyobb a legkisebb is a Mennyek országában (Lukács 7,28; Máté 11,11). Ezt ő maga is tudja, azért beszél az eljövendő keresztelésről tüzzel és Szent Lélekkel, amely az általa gyakorolt vízzel való keresztelést követi.

A Keresztelő keresztelése – ideális esetben – úgy lazította fel az emberi szervezetet, hogy csökkent a tudatosság és a szervezet kapcsolata, és a tudatosság így érzékenyebbé vált az érzékfeletti igazságok átélése irányában. A keresztelt személy az életveszély határáig maradt a víz alatt.

Jézus is aláveti magát ennek az eljárásnak, noha a Keresztelő először nem akarja megkeresztelni, mert maga fölött állónak ismeri el (Máté 3,14), de azután enged neki, hogy beteljen az „igazságosság”*, vagy, hogy megőrizze a mindig új tanítás folyamatosságát. A

* Aquinói Szent Tamás kifejezése

¹ János 1. levele 2,29; 3,7; 3,10.

² János 3,21; János 1. Levele 1,6.

* Károlinál itt igazság áll, de pl. Luthernél igazságosság.

keresztelés történetét mindegyik evangélium kicsit másképp írja le. Máté és Márk megemlíti, hogy Jézus „hamar” – euthus – emelkedik ki a vízből; Lukács leírja imádságát; Jánosnál a Keresztelő a tanúja mindannak, amit a szinoptikusok a megkeresztelt élményeként írnak le, mint a Jézusra leszálló galamb; miközben a Menny megnyílását Jánosnál maga az Úr jelenti meg, a Nátánaellel való beszélgetés után (János 1,51), egyértelmű utalással Jákob álmára a mennyei lajtorjáról (I. Mózes 28,12).

A „hamar” vagy „azonnal” kifejezés kulcsjelentőségű. Mind a vízből való gyors kiemelkedés, mind az imádkozás, és a Keresztelő vonakodása azt jelenti, hogy a vízben való keresztelkedés egy részben formális része az új kor központi történéseinek, annak, hogy a Kezdet, a teremtés elsősülte (Kolosszé levél 1,15; Jelenések 3,14) összekapcsolódott egy felé megnyíló emberi szervezettel, elkezdte áthatni ezt a szervezetet. Az ember már készen volt rá: erre utal a „hamar” kifejezés. A vízbe alámerülés ebben az esetben inkább csak jelkép volt. A vízkeresztben a testi halál érintésében a szellemi világ egy pillanatra *tapasztalóan* érintette meg az ember tudatosságát. Jézus keresztelése ezzel szemben ennek mintegy a fordítottja: csak egy pillanatig maradt a vízben, a megnyílt Mennyből azonban galamb képében leszállt rá a Szent Lélek, és Keresztelő János tanúsága (János 1, 32-33) szerint rajta *maradt*.

A Keresztelőtől, az Ószövetség világának legmagasabb csúcsától a kereszténységbe való átmenetet felfoghatjuk a vízzel való kereszteléstől a tűzzel és Szent Lélekkel való keresztelésbe való átmenetnek (Máté 3,11; Márk 1,8; Lukács 3,16; János 1,33; Apostolok Cselekedetei 1,5; 2,3). Az „és” itt kötőmódban értendő: *ez* a tűz és a Szent Lélek egy és ugyanaz. Az átmenet fölfelé mutat az *egy* őselv metamorfózisainak sorában: a víztől a légnemű – pneuma, lélek (szellem) – felé, ahogy Hérakleitosznál olvashatjuk: „a tűz a föld halálát éli, a levegő a tűz halálát, a víz a levegő halálát és a föld a víz halálát. (Diels, *Pre-szokratikus töredékek*, 118). Az *egy* őselv Hérakleitosznál csakúgy, mint minden igényes hagyományánál: a Logosz. A tűz a Logosz szinonimája, imaginatív képe.³

A vízkereszt kioldja a szellemi embert a földi, ásványi tudatból; a kereszttség a tűzzel és Szent Lélekkel pusztán belső folyamat, ami megteremti a kezdés lehetőségét, azt a lehetőséget, hogy az ember szellemi útra induljon fizikai-ásványi testében, és az út eredményeivel áthassa és összekapcsolja ugyanezt a testet. Ez az út az Úrhoz való elvileg korlátlan adekvációhoz – hasonuláshoz – vezet. Az adekváció mértékét megsejthetjük a János 14,12 vers alapján: „Bizony, bizony mondom néktek: Aki hisz én bennem, az is cselekszi majd azokat a cselekedeteket, amelyeket én cselekszem; és nagyobbakat is cselekszik azoknál; mert én az én Atyámhoz megyek.”

A megnyílt menny

A menny mindig is nyitva áll. Az emberen múlik, hogy látja-e.⁴ Az Apostolok Cselekedetei 7,55-56 versei így írják le Szent István látomását Istenről halála előtt: „Mivel pedig teljes vala Szent Lélekkel, a mennybe függesztvén szemeit, látá Istennek dicsőségét, és Jézust állani az Istennek jobbjá felől, És monda: Ímé látom az egeket megnyílni, és az embernek Fiát az Isten jobbjá felől állani.”

³ S.W. Kelber: *Die Logoslehre*, Urachaus, Suttgart, 1976; az Újszövetségben: Lukács 12,49; 1. Kor. 3,13; 2. Thessz. 1,8; Zsid. 1,7; Jakab 3,6; 1. Péter 1,7; 2 Péter 3,7; Jel. 1,14; 2,18; 19,12.

⁴ Ld. még G. Kühlewind, *A Szó világossága*, Az égi lajtorja c. fejezetet.

A menny megnyílása mind az Ó-, mind az Újszövetségben mindig rendkívüli és drámai lelki helyzetben történik: Jákobbal menekülése közben (I. Mózes 28,12), a keresztelés a három szinoptikus evangéliumban, az idézett jelenet (7,56) és Péter tapasztalása (10,11) az Apostolok Cselekedeteiben, valamint a János Jelenései megfelelő verseiben (4,11; 11,19; 19,11). Az egyetlen kivétel János 1,52: „Mostantól fogva meglátjátok a megnyílt eget, és az Isten angyalait, amint felszállnak és leszállnak az ember Fiára.” A „mostantól” csakis a Jordán-keresztelés következményeire vonatkozhat, mint a jövő emberiségének általános lehetőségére.

A menny megnyílása mindenesetre az emberi lélek megnyílását jelenti „fölfelé”, mindig jelenlévő tudatfölötti mennyország felé. Mivel a galamb, a Szent Lélek a megkeresztelt Jézuson „marad”, onnantól fogva mindig nyitott mennyei szemekkel él. Erről nemcsak az általa tett csodák és jelek tanúskodnak, hanem a közvetlen látás is, jövőbeli történésekre (Lukács 22,10, 22,34; János 18,4, 13,38; Máté 26,34; Márk 14,30), a környezetében lejátszódó lelki folyamatokra és föl nem tett kérdésekre (Máté 9,4; 12,25; Lukács 6,8; 9,47; János 6,64; 2,25; 1,43, 48, 49; 16,30).

A Logosz testté válása teremti meg a modern ember számára a közvetlen tudás útjának, a befogadó figyelem megvalósításának lehetőségét. A Logosz jelenléte a „húsban” – az önmagát érzékelő tudatban – képessé teszi ezt a tudatot arra, hogy figyelmét saját forrásai felé irányítsa. Másképp kifejezve: a tudat öntudatra tud ébredni, autonómmá tud válni a tudatfölöttitől elválasztó szakadék innenső partján, és ezért innen tud önmaga *kezdeni*. A kezdet – a princípium – a testté válás következtében hatolt be a bűnbeesés hatalma alá rendelt területre: *itt* kezdődik – veszi kezdetét – a megváltás *lehetősége*. És ez a *lehetőség* maga a megváltás. Az öntudatot nem lehet kívülről, saját hozzájárulása nélkül megváltani. Ez a szabad öntudat feladása és megszüntetése lenne. De ugyanilyen kevéssé nevezhetjük az öntudat megfelelő cselekvését önmegváltásnak, mert a testté válás megváltó tette és következményei nélkül a kezdés egyáltalán nem lenne lehetséges.

A szakadék kialakulása, vagyis az ember felé közeledő inspiráció folytonosságának megszakadása a tükrözött hétköznapi tudat felé vezető úton, azzal a veszéllyel fenyeget – és nemcsak fenyeget –, hogy a mennyei ajándékot az alászállás felügyelet nélkül maradt szakaszában eltorzítják az emberellenes erők. A Logosz testté válása ezzel szemben fejtette ki hatását: felkínálta azt a lehetőséget, hogy a tükrözött gondolkodás a magasabb, élő gondolkodás pontos képe, zavartalan árnyképe lehessen, az úgynevezett *pura ratio*, a tiszta gondolkodás, mentes minden zavaró befolyástól – ha az ember akarja.

Ehhez meg kell jelennie a Logosz szikrájának a szakadék innenső oldalán, mert a tudat szabadsága vagy autonómiája csak innen, a szellem legalsó szintjén alapulhat, hogy aztán innen indulhasson el és terjedhessen ki fölfelé.

A Logosz még azelőtt kapcsolódott össze a „hússal”, mielőtt megnyílt, vagy túl mélyé vált volna a szakadék, hogy megelőzze a felső szinttől való teljes elszakadás veszélyét. A Logosz-szikra jelenléte a tükrözött tudatban lehetővé teszi a *megtérést*, a tekintet elfordítását a megjelenéstől a lényeg felé. Például abban a gyakorlatban, amelyben egy szó észleleti alakjából kiindulva a figyelem a jelentés, az értés felé fordul. Az ember ma eljuthat az Én tiszta, erős, a közönséges tudatba is bevilágító átélésére.⁵

* Károli a „test” kifejezést alkalmazza. A „hús” kifejezés erősebben utal a lényegre: a „hús” a lélek gyengesége .

⁵ R. Steiner: *A szellemi világ küszöbén*, Az Én-érzésről c. fejezet. GA 17.

A Logosz a „húsban” megteremti az egész anyagiség megszentelésének lehetőségét. Az isteni világ fölveszi a harcot az ellenséggel, „e világ fejedelmével”, akinek a segítségével az ásványi világot teremtették. Ezért hangsúlyozza olyan nyomatékosan a negyedik evangélista a testté válás tényét.⁶

A megnyílt Menny szól az úton lévő emberhez: az ember mély hallgatásán, belső tengerceszendjén – befogadó, egy pillanatra megürült figyelmén – keresztül. Ehhez az Énnel annyira meg kell erősödnie, hogy meg tudjon állni önmagában, anélkül, hogy támaszkodnia kelljen „valamire”, valami múlt jellegűre. Ezt a csendet R. Steiner a következőképpen írja le: „Amit kifelé beszélünk, a földi élet beszéde. Ami bizonyos értelemben hátulról jön az emberhez, ami a beszédszervekig jön, de nem hangzik el kifelé, mint beszéd, hanem ami hátulról jön és megáll, elnémul a gégefőnél, ahelyett, hogy földi módon kifelé beszélni kezdene: ez a szellemi beszéd. Ezt nevezhetjük szellemi beszédnek, ami a szellemi világból szól hozzánk.”⁷ „Az ember azáltal ismerkedik meg az inspirációk világával, hogy a lélek mély hallgatásában meghallja, ahogy – individualitásain keresztül – szól hozzá az egyetemes Logosz. Nem fizikailag hallható beszédben, hanem olyanban, ami nemcsak nem hallható, de kevesebb, mint nem hallható, és éppen ezért szellemileg észlelhető. És azáltal, hogy elnyeri a belső szót, ami nem válik külsővé, de mégis azt az erőt használja belül, ami különben a lélegzet közvetítésével külső szóban nyilvánul meg, ezáltal dolgozza át magát az ember ahhoz, hogy megismerje azt a világot, ahonnan alászállt...”⁸

Ezt a „negatív csendet” úgy lehet megteremteni, hogy előzőleg maximális figyelemmel emelünk tudatunkba és tartunk meg benne egy témát. Majd elejtjük a témát, kiürítjük a figyelmet, és helyére lép a befogadó, fordított figyelemcsönd.

A Logosz jelenléte a hétköznapi tudatban képessé teszi a modern embert arra, hogy *önállóan* lépjen újtárra, anélkül, hogy szüksége lenne egy mesterre, aki erővel avatkozik be fejlődésébe. Elég számára, ha tanácsokat kap, amikből maga választja ki azt, amire szüksége van. A mester kezdetől fogva benne van.

A test élete és feltámadása

Az ember, szerkezetében, hasonló a szóhoz. Egyrészt annyiban, hogy szellemi lény mivoltában egyedülálló ön-jelentést hordoz*, másrészt annyiban, hogy megvan benne a szó kettőssége: szellemiség van benne, ami érzékszervileg észlelhető formában jelenik meg. Ennek a két résznek a tiszta viszonya annyiban van analógiában a szóval, amennyiben az észlelhető forma a szellemi jelentés mindenkor megjelenése. Megjelenés az emberek számára, akik az észlelhető jelek segítségével kommunikálnak. De az egyén számára a testiség ideális esetben tiszta, mozdulatlan tükör lenne, ami az Én öntudatra ébredését szolgálja.⁸

A modern ember felépítése három okból különbözik ettől az ideális esettől.

Eredetileg, a bűnbeesés előtt, az ember tiszta szellemiségből, és nem-anyagi, élő és érző testből (élő gondolati- és érzés-formákból) állt. Utóbbiak teljes mértékben követni tudták az Ént, aki kifejezte magát bennük. A bűnbeesés következtében a korábban *összekapcsolódott* két rész

⁶ G. Kühlewind: *A Logosz felismerése*, 6. fejezet.

⁷ R. Steiner: *Was wollte das Goetheanum und was soll die Anthroposophie?* 1923.04.15, GA 84.

⁸ Mint fent, 1923.04.21, GA 84

* A „szó” szó jelentése önmagára mutat – ennyiben analóg az „én” szóval.

összekeveredett. Ennek az lett a következménye, hogy a tudati folyamatok testi folyamatokat váltottak ki. A tudati folyamatok az Énből erednek. Azáltal, hogy a tudati folyamatok beavatkoznak a szervezet működésébe, a tükör elveszti mozdulatlanságát és meghamisítja a képet. Éppen az hiányzik a tudatos oldalon, ami hatásként mozgatja a tükröt; a tudati folyamatot kísérő [testi] folyamatokat valóban nem éljük át tudatosan.

A bűnbeesés további következménye – a lénytagok összekeveredése – az volt, hogy a szellemi testforma nem tudott ellenállni a formamentes Én behatásának és összetört.⁹ Az összetörés azt jelenti, hogy kiesik az életből: létrejön az élettelen anyag. Az élet mindig formákba öltözik. Az élettelen anyag beletagolódik az élő formába, és innentől kezdve az élet állandó harcban áll az ásványiség törvényszerűségeivel, egészen a halálig. Így jön létre a halál: az ásványi tükör darabokra hullik.

A szellem és test viszonyának második eltérése az ideálistól azáltal jön létre, hogy az anyaggal átjárt test egy különleges természeti lényé válik, ami biológiai törvényeknek – mint pl. az öröklés – engedelmeskedik, és ezzel saját „természetes” igényei és tulajdonságai alakulnak ki, vagyis nem tud többé teljesen a kifejezés szolgálatában állni. Az Én és a szervezet között ideális esetben már jóval a születés előtt kapcsolat jön létre, ami abban áll, hogy az inkarnálódó emberi lény kiválasztja öröklési vonalát. A modern korban ezt a rokonságot megzavarja az emberi beavatkozás (pl. a „családtervezés” révén). Annál nagyon feladat az Én számára, hogy magához idomítsa a nem ideálisan kiválasztott szervezetet.

A bűnbeesés folytatásaként az ember élvezetre kezdett használni egyes, tisztán biológiai folyamatokat, a biológiai szükségszerűségein túl (pl. az ínycsövegben). Hasonló történik az érzésközpontú folyamatokkal is: létrejönnek pusztán lelki élvezetek és kínok – érzelmek, amelyek még negatív formájukban is egy fajta élvezetet jelentenek. Az ön-érzés, az önzőség kialakulása a harmadik oka annak, hogy a test nem tiszta kifejeződése az Énnek.

A test mentén kialakuló öntudat nem megismerő. A legkevésbé a testet tudja megismerni, akitől függésben hiszi magát. De ha valaki tud a függésben-levésről, akkor ebben megjelenik a testtől független tudat szikrája: mert különben nem vehetné észre a – részleges – függőséget. Ezt a szikrát maga a testre támaszkodó tudat is gondolni tudja. Éppen ebből a megismerő szikrából lobbanhat fel egy új öntudat, aminek nem kell a testre támaszkodnia. A szellemi öntudat – a szellem-én – meg tudja ismerni az immár nem tudati támasztéknak használt testet, gyógyítani tudja, egyre jobban, egyre megismerőbben és egyre önzetlenebbül tudja áthatni.

A szellem-én viszonya a testi és lelki burokhöz olyan, mint egy emlék a bűnbeesés előtti időből. A Jordán-keresztelő története ezt előlegezi meg: „Az az előfeltétel, hogy tudjuk, hogy az emberiségben általában hogyan jön a tudati lélekbe a szellem-én: ez az előfeltétel annak a megértéséhez, hogy a Krisztus-természet, mint kozmikus szellem-én, hogyan jött a Názáreti Jézus tudati lélek természetébe... Tertullianus szerint Krisztus szellem-én és Jézus tudati lélek – ideértve a hozzátartozó alsóbb lénytagokat is – természete között nem jön létre keveredés. Nem keveredés, hanem összekapcsolódás.”¹⁰

Ami az emberben nem beszél, csíra a megbetegedéshez. Az emberi szellem kezdettől fogva Logosz-szikra, és ezért a Logosz-természetre hangolódik a világban. A bűnbeesést és

⁹ G. Kühlewind: *A hetedik nap vége*, A Húsvét c. fejezet. Aletheia kiadó

¹⁰ R. Steiner: *Die geistige Vereinigung der Menschheit durch den Christus-Impuls*, 1916.1.16, GA 165

következményeit felfoghatjuk bizonyos hatalmak törekvésének arra, hogy eltérítsék az embert Logosz-természetű lététől.

Az a lény, aki a Jordán-keresztelőben összekapcsolódott az Ember Fia szervezetével, korábban is követte az emberiség sorsát, és áldozati tetteivel megakadályozta eltévelyedését a Logosz-világtól¹¹. Golgota volt a negyedik áldozat; az áldozat az epifániával kezdődik. A golgotáig tartó három év alatt a Logosz teljesen áthatotta az emberi szervezetet; így tudta elkísérni az embert a halálba is. A Logosz „e világban” is otthonos lett – János evangélista kifejezése¹² –; ezért tud ma az ember ebben a világban is kezdeni. Mert a Logosz létezmódja az Őskezdsben levés. A negyedik áldozat meghozta a gondolkodás megváltásának lehetőségét: „A negyedik krisztusi esemény, a golgotai misztérium azért történt, hogy a gondolkodás is összekapcsolódhasson a Krisztus-impulzussal, hogy ne zavarodjon össze az Énre gyakorolt hatásában. És ha bekövetkezik, hogy gondolkodásunk egyre inkább rendeződik, hogy gondolataink nem ugrálnak kaotikus összevisszaságban, hanem az igazság belső érzése hatja át őket, hogy egyre jobban kifejlődik az igazságnak megfelelő gondolkodás, akkor ez azért tud megtörténni, mert a gondolkodás a golgotai misztérium, a negyedik krisztusi történés által megkapta az ehhez szükséges indítást.”¹³

A halált a bűnbeesés után ellen-intézkedésként kapta az ember; a halálban megszakad az azonosulás az ásványivá vált testtel. A Földön, minden megismerésben homeopátiás mértékben függetleníti magát a szellem a testtől: „Az ember megismerő részével tulajdonképpen mindig kívül van testén és testi funkcióin.”¹⁴

Az ember a test segítségével tanulta meg az önálló létet – ön-jelentést –; a megismerési úton növekszik szellemi önereje. *Megismerően* hatja át a testet, kioldja az ásványiságból, ami kihull a fejlődéstörténetből, mint a hamu. Mivel az embernek nincs többé szüksége az ásványi testre a tudatosá váláshoz, elkezdődik a tiszta, nem anyagi, élő és érző testi forma helyreállítása. A test átlátszóvá válik, tiszta formává. Ahogy a szó is tiszta forma, amit a legkülönbözőbb módokon fejezhetünk ki, úgy válik ásványiságtól mentessé és ezzel romolhatatlanná az emberi ön-jelentés mindenkori megformáltsága. Ezt a folyamatot előlegezte meg a húsvéti történés több mint 2000 évvel ezelőtt. „Elvették érzéki test, feltámasztatik lelki test. Van érzéki test, és van lelki test is.” (*I. Kor.* 15,44). Ez a Logosz világ jellege: minden természeti test alapja a megfelelő idea-test.

Az anyagiság „kerülőútjára”^{*} csak az ön-jelentés, a szellemi Én megteremtéséhez van szükség. Vagy azt mondhatjuk: egyszermind az emberi szeretet kialakulását is szolgálja, amely új – vagy az kellene, hogy legyen – a kozmoszban. Ezt a szeretetet csak az anyagi létben lehet megtanulni, azáltal, hogy ez a szeretet már a Földön legyőzi az anyagiságot. Erre csak szellemi lény képes – a szellemi szikra, ha növekszik. „Amint én szerettelek titeket” (*János* 13,34 és 15,12) – ez a szeretet új parancsolata: ahogy a Logosz-hordozó földi életében példáját adta ennek a szeretetnek.

Ha nincs földi test, nincs gazdasági élet. És a testvériség csak a gazdasági életben bontakozik – bontakozhatna – ki. A megismerési út elvezet a földi szeretethez, a szociális problémák megoldásához. De a természet megváltásához is. Az ember szellemi fejlődése során annak a

¹¹ R. Steiner: *Vorstufen zum Mysterium von Golgatha*, 1914.3.5, 3.7, 6.1, GA 152

¹² G. Kühlewind: *A Logosz felismerése*, 6. fejezet.

¹³ R. Steiner: *Vorstufen zum Mysterium von Golgatha*, 1914.7.3, GA 152

¹⁴ R. Steiner: *Zufall, Notwendigkeit und Vorsehung*, 1915.8.30, GA 163

* Ludwig Wittgenstein kifejezése

Szó-lénynek az *értelmévé*, jelentésévé válik, aki ő maga, de egyszersmind a természet értelmévé is. Mert az embert körülvevő természet az emberért követte őt a bűnbeesésbe, azért, hogy útját lehetővé tegye. És tőle várja a feloldozást: „Mert a teremtett világ sóvárogva várja az Isten fiainak megjelenését.” (*Róma* 8,19).¹⁵

¹⁵ A görög szövegben itt „Isten fiai” áll. Luther „Isten gyermekeire” fordítja – mert már nem ismeri ezt a lényeges különbséget (ld. G. Kühlewind: *A Logosz felismerése*). Károlinál – helyesen – Isten fiai áll.